

Kultura govornje besede

Darinka Marc, Katarina Torkar Papež

Uvod

Namen pouka govornje in zapisane besede ali retorike za današnje rabo je dijake navaditi na ustrezno in učinkovito rabo jezika. Da bi bili pri tem uspešni, je smiselno o besednem in nebesednem jeziku razmišljati tudi problemsko. Zato zgolj pragmatičen odnos do jezika postavimo pod vprašaj in z najrazličnejšimi izkustvenimi postopki utrjujemo misel, da jezik ni zgolj sredstvo sporazumevanja, ampak je mnogo več. Izhodiščno vprašanje, kaj pravzaprav pomeni sporazumevanje z besedami, odstre spoznanje, da zmore človek dražljaje iz okolja prevajati v pomene, jih poimenovati in jih glasovno uzvočiti. Z ustreznimi vajami dijakom predočimo, da se z besedno govorico do vsega, o čemer razmišljamo, vzpostavlja kot simbolna bitja, neposredni stik s stvarnostjo pa zmoremo vsaj delno ohranjati z nebesedno, naravno govorico, kamor sodijo pri govornjenju poleg mimike, kretenj, drža telesa ipd. predvsem tudi glasnost, hitrost, premori, intonacija, register in barva glasu. Dijaki ugotavljajo, da se pri govornjenju razkrivamo z individualnim slogom, v katerem se izražamo s celotno osebnostjo, hkrati pa kot bitja kulture, ker svoja simbolična znamenja posredujemo drugim po izročilu in ustvarjamo nova za prihodnost.

V nadaljevanju se posvečamo kritičnemu mišljenju, ki ga razvijamo s pomočjo temeljnih sporazumevalnih dejavnosti: poslušanja, govornjenja, branja in pisanja. Kritično mišljenje opredeljujemo kot celovito, kompleksno in zahtevno miselno dejavnost, tesno vpeto v osebno lestvico vrednot. Ko sodelujemo v komunikaciji, se namreč najprej razkrivamo z etično vlogo, ki se kaže v obliki in poteku sporočanja. Spremljevalni del etosa je logos. Izhodiščni pogoj za uspešno argumentiranje in utemeljevanje pa sta znanje o vsebini in obvladovanje jezika. Če primerno dodajamo še patos, smo na dobri poti, da je naše prepričevanje vsaj slišano, če že ne sprejeto. Omenjena prepričevalna sredstva so kanon antične retorike, ki je po svojem bistvu blizu tudi sodobnemu kritičnemu mislecu.

Razmišljanje o jeziku in kritično mišljenje pripomoreta k vzpostavljanju dijakove občutljivosti in odprtosti, njegove miselne prožnosti in jezikovne artikuliranosti.

Zasnova pouka

Pred petnajstimi leti smo na Gimnaziji Poljane zasnovali načrt za pouk retorike v sklopu treh izbirnih ur v tretjih letnikih splošne gimnazije in dveh v klasični gimnaziji. Interno

gradivo je nosilo naslov *Kultura govornje in zapisane besede*, s čimer smo poudarili glavni namen: v besedi je moč, vendar ne v kričavi in nasilni, pač pa v domišljeni in odgovorni.

Retoriko je namreč razumeti kot večščino, ki se ukvarja predvsem z odkrivanjem in uporabo vseh sredstev, ki so v dani situaciji na voljo za prepričevanje.¹ Četudi je po Aristotelovem prepričanju o dobrem govorncu, ki zmore prepričati o vsaki stvari, sme pa le o dobri, retorika kot manipulacija postavljena pod vprašaj, je mnogokrat mišljena kot prav taka. Zato izraz uporabljamo v aristotelovskem pomenu besede in je služil tudi za podnaslov pozneje nastalega priročnika.²

Izhajamo iz predpostavke, da sodobna retorična teorija predstavlja združitev klasične retorike, katere glavni namen je prepričevanje z govorno besedo, ter retorike pisanja, katere cilj je učinkovita komunikacija. Pri tem upoštevamo dejstvo, da razvoj novih medijev radikalno spreminja oblike medosebne komunikacije, v kateri je človek izpostavljen nenehnemu dežju informacij. Med njimi izbira po svoji meri, ob čemer mnogokrat komaj še zmore ločiti zrnje od plev. Obenem pa mora tudi sam znati prepričati. Znašel se bo le, če bo njegov jezik orodje, s katerim bo ravnal samozavestno in skoraj samodejno.

Program pouka

Pouk retorike je zasnovan po štirih sporazumevalnih dejavnostih, njihovo obravnavo pa spremljata argumentirano prepričevanje in kritično presojanje. Po teoretičnih opisih posamezne dejavnosti sledi ponazorilo ali razlaga, nato utrjevanje z vajami in govornimi nastopi. Učna snov je razdeljena na pet sklopov, ki se zaključijo s pripravljenimi retoričnimi govori dijakov.

Vsebina prvega sklopa se ukvarja s pomenom retorike nekoč in danes, s poslušanjem kot izhodiščem za sporazumevanje in aktivnim poslušanjem kot možnostjo za kritično presojo besed. Ob analizi posnetkov različnih govorcev dijaki pozornost usmerjajo na nebesedne spremljevalce govora. Sledijo vaje za ustvarjalno tvorjenje besedila ter prvi govorni nastop: samopredstavitve.

Drugi sklop predstavi retoriko v ožjem smislu. Gre za poglavje logičnega utemeljevanja in argumentacije, pri čemer si pomagamo s Toulminovim modelom³ in vajami za

1 Aristotel v *Retoriki* zahteva neločljivo zvezo med retoriko in etiko, zato je povezava retorike z manipulacijo vprašanje, ki v sodobnosti provokativno vznemirja. Avtorici Sonja in Karen Foss, uveljavljeni profesorici komunikologije, opominjata na nujno rekonceptualizacijo tovrstne retorike. Namesto ideologije prevlade in moči, s katero je prežeta vsa zahodna civilizacija, naj bi retorične večščine v komunikaciji vzpostavljale odnos, ki samozavest gradi na spoštovanju, vzajemnosti in enakosti vseh sodelujočih.

2 Marc, Torkar Papež: *Kultura govornje in zapisane besede ali Retorika za današnjo rabo* (2006).

3 Sklepanje je posebna oblika človekovega razumskega procesa, v katerem vzpostavljamo zvezo med nespornim dejstvom ter sklepom, ki ga hočemo dokazati. Od novejših teorij argumentacije smo izbrali Toulminov model, ki pomeni nadgradnjo Aristotelovega silogizma. Sestavlja ga šest korakov: nesporno dejstvo (*evidence*), sklep ali trditev (*claim*), utemeljitev (*warrant*), zadržek (*reservation*), podpora utemeljitvi (*backing*) in približek (*qualifier*).

razvijanje mnenja do tehtne utemeljitve (Rupnik Vec, Kompare 2006: 239). Ob govornjenih in zapisanih besedilih učenci kritično presojuje argumentacijo in prepletanje treh prepričevalnih sredstev.⁴ Sledi drugi govorni nastop: pripravljena izjava.

Tretji tematski sklop predstavi različne pogovorne besedilne vrste (prepričevalni oz. pogajalni pogovor, debata in okrogla miza). Dijaki po analizi ustreznih virov tvorijo pisne osnutke za pripravo na sodelovanje v raznovrstnih pogovorih. Ogledajo si posnetke debate *pro et contra* in kritično vrednotijo prispevke udeležencev. Spoznavajo značilnosti debatne tehnike in se sami preizkusijo v debatiranju po Popperjevem formatu debate.⁵ Ob dialoških besedilnih vrstah, v katerih je odločujoča predvsem argumentacija, se učijo kritičnega presojanja virov in utrdijo izvajanje Toulminovega modela. Tretji govorni nastop je sodelovanje v debati ali na okrogli mizi.

Četrty sklop se ukvarja z načini razvijanja teme, z vajami v slogu in vajami za boljšo izreko. Dijaki preizkušajo svoje izrazne zmožnosti z iskanjem ustreznega jezikovnega koda in primernih nebesednih spremljevalcev govora. Utrdijo prepričanje, da zares dobrega retoričnega nastopa ni brez temeljite priprave. Pri snovanju četrtega govornega nastopa – pripovedovanja zgodbe – spoznavajo pomen metaforične barvitosti in sugestivne pripovedi s pomočjo glasovnega slikanja in slušnih prvin jezika nasploh.

Peti sklop ponovi in utrdi zgradbene značilnosti s petdelnim kanonom⁶ na primeru oblikovanja slavnostnega govora. Dijaki spoznavajo temeljne zakonitosti zgradbe govora in znajo ločiti med afektiranostjo in poetičnostjo. Pri tvorjenju lastnih besedil ob patosu upoštevajo načelo primernosti kot eno temeljnih načel dobrega jezikovnega sloga.

Pouk retorike se zaključí z analizo posnetkov dijakovih nastopov. Utemeljevanje z razlaganjem, povzemanje bistva, sklepanje in vrednotenje dijaki pokažejo v samostojnem esejskem besedilu, ki naj bi bilo jezikovno neoporečno in slogovno ustrezno.

Razvijanje veščine artikuliranega govora je povezano tudi s temeljnimi cilji pouka slovenščine. Podkrepi poglavja o stalnih besedilnih vrstah, slovnični pravilnosti ter pravopisno in pravorečno natančnost. Ujema se tudi z didaktičnimi deli učbenika za književnost, *Branja*, osredotočenimi na že omenjene sporazumevalne dejavnosti.

4 Retorika poleg razumskega dela, *logosa* (argumentacija – logično utemeljevanje), pozna še dve prepričevalni sredstvi, o katerih je razmišljal Aristotel. To sta *etos* (ki se odraža v značaju govornca in se kaže v njegovih besedah in nebesednem delu) in *patos* (izraža se s čustvenim samorazkrivanjem govornca in/ali vzbujanjem čustev pri naslovnikih).

5 Karl Popper velja za pomembnega filozofa znanosti 20. stoletja. Znanstveno metodo utemelji na načelu ovrgljivosti, kar je v nasprotju s predhodnim načelom dokazljivosti. Zato je po njem tudi debata *pro et contra* najprimernejša aktivna metoda poučevanja in učenja, saj omogoča polemično izgrajevanje in poglobljanje znanja (kritično konstruiranje, zagovarjanje, analiziranje in presojanje argumentov), hkrati pa številna druga procesna znanja, na primer komunikacijske veščine, informacijsko pismenost in delo z viri, sodelovanje.

6 Petdelni kanon klasične retorike predstavlja korake, po katerih poteka tvorjenje besedila: iznajdba, razvrstitev, sestavljanje, pomnjenje in izrekanje. Prvi trije so navadno pisna dejavnost, zadnja dva sta namenjena govornjenju.

Izrekanje – govorjenje

Izrekanje je po klasičnem retoričnem kanonu zadnja faza tvorjenja besedila, ki se uresniči skozi govorjeno besedo. To je torej dejavnost, pri kateri sta govorec in poslušalec navadno v neposrednem stiku. Sporočanje poteka v besednem jeziku, ki ga spremljajo nebesedne prvine. Za govorjenje pogosto uporabljamo sopomenko govor, ki lahko pomeni komunikacijo, lahko besedilo, ki ga govorno podajamo v javnosti, ali pa oblikovanje glasov v zlogih, besedah in stavkih. Posvetili se bomo predvsem slednjemu, govoru, saj je kultura govorjene besede odraz govornikove spoštljivosti do občinstva in je bistvenega pomena za učinkovit govorni nastop. Od izobraženega, kultiviranega človeka namreč pričakujemo, da bo enako pozornost kot vsebini posvečal jezikovni pravilnosti svojih sporočil. Da bo torej pri pisanju upošteval pravopis in zakonitosti knjižnega jezika, pri retoričnem govorjenju pa pravorečje in zakonitosti knjižnega jezika. Če je jezik instrument, ki ga govorec in pisec suvereno obvladata, postane sporazumevanje ustvarjalni proces.

Dijake poskušamo prepričati, da je tudi jezik njihovo zrcalo. In da je govor njegova naravna legitimacija, s katero se izrazijo prirojene lastnosti govoril, način življenja, družbene zakonitosti (vzorci, vzori, posnemanja), psihične, nazorske, etične in estetske naravnosti ipd. Govor lahko kultiviramo in vzgajamo z vajami za zdravo, pravilno, primerno, močno, izrazito in prijetno artikulacijo. Pravilna in čista izreka je predpogoj za dobro retorično dikcijo.

Človeški govor, glas in zvok

Poučevanje govora poteka stopenjsko. Najprej spregovorimo o razlikah med človeškim glasom, govorom in zvokom. Poudarimo pomen človeških organov, ki sodelujejo pri tvorbi glasov, t. i. govoril. S pomočjo anatomskega vpogleda v delovanje glasilk razložimo razliko med zvenečimi in nezvenečimi glasovi in zakonitosti povezovanja teh glasov v večje govorne enote (sklope, zloge, besede, stavke, povedi). Omejimo se na glasove standardnega jezika. Govorne enote izgovarjamo na določeni višini z določeno intonacijo, barvo, jakostjo (močjo), z določeno hitrostjo in s premori. Dijaki spoznajo, kako kompleksne so izrazne možnosti človeškega glasu, kako veliko je različic in zato tudi različnih pomenov. Zavedajo se, da je govorjenje vedno enkratno in neponovljivo, zato ga zapisani znaki jezika lahko samo približno povzamejo.

Izreka glasov in naglaševanje

Po teoretičnih opredelitvah dijaki poslušajo sami sebe in svoje sošolce ter ugotavljajo, kako oseben je način izgovora, četudi je delno podedovan. Kako nekateri ljudje glasove vlečejo, drugi z njimi pohitevajo, nekateri močno premikajo ustnice, drugi skoraj ne, nekateri nosljajo, oponašajo druge govorce ipd. (Podbevšek 2007: 64).

Ob jeziku okolja, v katero smo rojeni, se v sistemu izobraževanja pričakuje privzemanje knjižnega jezika. Z njim spoznavamo in sprejemamo normo, ki je dogovorjena za skupni jezik javnega sporočanja. Izgovarjava, ki je zanj veljavna, je določena s pravorečjem.

Dijaki z vajami utrdijo vednost, da je artikulacija jasna tedaj, kadar se govorec potrudi pravilno izgovarjati ne le besede in zloge, temveč tudi posamezne glasove. Mišice, ki sodelujejo pri govoru, morajo biti primerno napete.

Ob tem opozorimo, da je marsikatero izrekovalno nepravilnost (nečista izreka sičnikov in šumnikov, pogrkovanje, nepravilno izgovorjeni glas l, jecljanje (če ne gre za globlje vzroke) idr.) mogoče popraviti, če ima človek zaradi okvar govoril težave s tvorbo in izreko glasov. Marsikdo se svoje govorne hibe niti ne zaveda ali jo sprejema kot posebnost, celo kot osebnostno privlačnost, v resnici pa je ovira. Zanimarjena in nepravilna izreka je motnja, pogosta tudi med dijaki. Zaradi nje se oddaljujemo od razumljivosti, zato pogostokrat tudi od uspešne komunikacije.

Pravilno naglaševanje utrjujemo z vajami, s katerimi ugotavljamo, katere besede so naglašene, katere naslonske. Naglas je slovnična značilnost besede. Z njim dosežemo jakostno in tonsko izraznost samoglasnikov, kar vpliva na besedni pomen (Toporišič 2004: 533). Ker so naglašeni samoglasniki izgovorjeni z večjo močjo kot nenaglašeni, so navadno tudi tonsko višji, kar zanje ni pomenskorazločevalna lastnost. Ker izhajamo iz osrednjeslovenskega območja, govorimo tonemsko, čeprav se dijaki tega večinoma ne zavedajo. Zato se naučimo slišati, kako zvenijo akutirani in cirkumfektirani glasovi. Tonsko naglašene samoglasnike izgovarjamo v sicer enakem glasovnem okolju enkrat višje (padajoče), enkrat nižje (rastoče) in opazujemo njihovo pomenskorazločevalnost (npr. v besedi *vile*: izgovorjeno rastoče – orodje, izgovorjeno padajoče – bajeslovna bitja).

Zvočne prvine govora

Nekatere teh prvin so dijaki spoznali pri jezikovnem pouku. Vendar jih je treba večkrat osmisliti, jih vaditi in uporabljati v predpostavljanih govornih položajih. Zajema jih tudi ocenjevalnik posameznega govornega nastopa.⁷

Glasovna čistost, barvitost, prožnost in govorni register

Pozorni smo na čist glas brez motenj hripavosti, pokašljevanja idr.

Z vajami za ustvarjanje zvočnih kulis se uglašujemo na temo sporočila in poskušamo razgibati njegovo vsebino. Urimo prožnost glasu oz. spretnost spreminjanja višine tonskega položaja, tako da manj pomembne enote sporočila izrekamo glasovno padajoče, osrednje misli, izražene z izbranimi besedami, pa z glasovnim stopnjevanjem. Register prilagajamo govornemu položaju in vsebini. Nizki register je primeren za izrekanje »vrinjenih misli«. Previsoko izbran register pa lahko omejuje svobodo v rabi jasnih intonacijskih potekov in glas zato postane neprijeten, kar negativno vpliva na poslušalca. Za posebno čustveno barvanje besedila lahko uporabljamo zelo visok ali zelo nizek register. Dijakom je jasno, da sta v takih primerih oba zaznamovana.

Glasovna jakost in moč

Glasovno moč je treba znati uskladiti s prostorom, v katerem poteka govor, četudi naravno govorimo tiho. Le ustrezna jakost omogoča poslušalcu razumeti, kar mu govorimo, in tako prepreči motnje v govorno-slušnem prenosniku.

⁷ Primer ocenjevalnika za govorno realizacijo (18 točk). Ocenjujemo še jezik (13 točk) ter vsebino in zgradbo (19 točk). Skupaj 50 točk.

Glasnost govorjenja	ustrezna 3	nekoliko preglasno/ nekoliko pretiho 2	precej neustrezna 1
Jasnost govorjenja (artikulacija, mašila)	jasno 5	nekaj mašil 4	moteča mašila/nerazločen govor/ odstopanja od artikuliranosti 3 ali 2 ali 1
Ritem govorjenja	razgiban 5 ali 4	še kar razgiban 3 ali 2	zelo monoton 1
Stik s poslušalci	živi stik 5	vzpostavljen 4	vzpostavljen z odmiki/nakazan/ odsoten 3 ali 2 ali 1

Intonacija, premori in hitrost

Dijaki z bralnimi vajami pozorno sledijo intonaciji, s katero izražajo pomen in čustveno obarvanost izrečenega. Ločijo: povedno-padajočo/kadenčno intonacijo (*Strinjam se.*); vprašalno: padajočo/kadenčno (*Kdo je vstopil?* ↓ = dopolnjevalno vprašanje); vprašalno: rastočo/antikadenčno (*Ali se strinjaš?* ↑ = odločevalno vprašanje); vzklično intonacijo – padajočo ali rastočo (*Si nor! Da bi se strinjala – nikakor!*).

Pri glasnem branju so pozorni tudi na nekončne polkadence (npr. padajoča v protivni zvezi: *Vsi bodo dosegli svoj cilj, // ↓ le jaz ga ne bom dosegel*, rastoča v vezalni zvezi: *Kar je bilo v tebi lepega, ↓ // dobrega, // ↑ plemenitega, // ↑ vse ti je ona*).

Premori v stavkih dijakom pomagajo slediti logiki sporočila (npr. *Ne, / odidi. Ne odidi.*), ozaveščajo čustveno (*Met na koš in // nič.*) ter poudarno vlogo – premor pred besedo ali za njo poudarja njeno sporočilno težo oz. pomembnost (Marc, Torkar Papež 2006: 37).

Dijaki se učijo slišati trajanje in zvenenje stavkov, besed in zlogov. Zlogi so najbolj ritmične enote govora, ker se najbolj redno ponavljajo. Besede se v stavkih razporejajo kot miselni poudarki, stavki pa kot intonacijski loki.

Dinamiko govora ustvarja njegova narava. Vzrok za ritmične spremembe je lahko čustvena vznemirjenost, poetičnost govora in še marsikaj, namen pa je v razmisleku, kaj je govorec s tem sporočal.

Urimo primerno hitrost ali tempo govora, ki zagotavlja natančnejšo in lepšo izgovarjavo, zbrano misel in jasnost sporočila. Kar je v govoru bolj pomembno, izgovorimo počasneje, kar je manj pomembno, pa hitreje. Zahtevnejše vsebine narekujejo počasnejši tempo, vsakdanja sporočila hitrejšega. Tudi višji in močnejši glasovi zahtevajo počasnejše govorjenje, nižji in šibkejši pa hitrejša (Marc, Torkar Papež 2006: 37).

Govorni nastop: interpretativno branje, pripovedovanje zgodbe, slavnostni govor

Govorni nastop dijaka je odsev pouka in dijakovega prizadevanja. Svoj napredek lahko opazuje procesno od nastopa do nastopa. Kompleksnost in specifičnost posameznega retoričnega govorjenja predpostavlja resno pripravo. Učenčevo ustvarjalno glasovno zmožnost najbolj pokažejo interpretativno branje, pripovedovanje zgodbe in slavnostni govor.

Interpretativno branje je ocenjeno tudi pri ustni maturi iz slovenščine, zato mora biti dijakom jasno, da gre za glasno logično branje, napolnjeno z bralčevim čustvenim doživetjem besedila, kar se izrazi z zvočnimi prvinami govora, z intonacijo, tempom, registrom idr. Zvenelo naj bi kot izražanje bralčevih lastnih misli, s čimer bralec izraža svoj odnos do besedila.

Za interpretativno branje se je treba vnaprej seznaniti z besedilom in obvladati tehniko branja. Bralec zares dobro interpretativno bere šele takrat, kadar logičnemu branju dodaja živost, ki jo zahteva vsebina (ironijo, resnost, šaljivost idr.).

Dijaki izberejo kratko umetnostno besedilo ali odlomek in se pripravijo na interpretativno branje. Označijo poudarke, menjave ritma, intonacijske lege idr. Med branjem se kritično poslušajo, spremljajo branje z ustrezno mimiko in gestiko ter preverjajo odziv poslušalstva. Ne pustijo se zmesti, sledijo svoji pripravi, čeprav mora nekaj prostora ostati za improvizacijo, ki jo terja trenutno vzdušje. Upoštevajo priporočilo, da se vzdržijo pretirane izumetničenosti, saj mora branje zveneti kot izrekanje naravnih misli.

Pripovedovanje zgodb je bilo sestavni del življenja v davni preteklosti in je tudi v sedanjosti. Gre za najbolj naravno dejavnost, ki poskuša spodbuditi zbrano poslušanje. Dijaki skušajo izbrano zgodbo povedati tako, da iščejo svoje lastne načine za jezikovno in slogovno upodobitev pripovedi. Premislijo, kako bo vsebina neke zgodbe zvenela v določenem jezikovnem kodu in katera uzvočenost bo izbrani jezik najboljše spremljala (najrazličnejša zvočila, instrumenti ter druga nebesedna pomagala).

Slavnostni govor predpostavlja določeno zgradbo, saj ob pripravi nanj dijaki sledijo antičnemu kanonu: ustvarjanje pozornosti, nagovor, seznanjanje z vsebino, prepričljiva in primerna vsebina, povzetek, poziv in učinkovit zaključek. Upoštevati morajo načela dobrega jezikovnega sloga in figurativnost (jasnost, pravilnost, primerno jezikovno ornamentiranje), prosto, razločno, razumljivo govorjenje, pravo mero za ritmičnost in melodičnost ter primerno rabo nebesednih spremljevalcev.

Sklep

Človek prepričuje z besedo, ker z njo artikulira misli. Beseda ga vsakodnevno vključuje v krog sporazumevanja, v katerem mora samozavestno igrati vlogo sporočevalca in vlogo naslovnika. Zato je retorika za današnjo rabo nedvomno nujna večšina. Pouk le-te želi motiviranim učencem približati dejavnosti, ki jih predvideva komunikacijski krog. Z vajami naj bi dijaki stopili na pot, ki vodi do suverenega in samozavestnega obvladovanja jezika v različnih funkcijskih zvrsteh, govorjenih in zapisanih. Pričakovani dosežek pa je prepričanje, da govorec brez dobrega znanja, zavzetosti in poštenosti ne bi smel biti govornik, saj je odločitev za javno besedo njegova etična in moralna zaveza.

Viri in literatura

- AMBROŽ, Darinka idr., 2000: *Branja 1–4*. Berilo in učbenik za gimnazije ter štiriletne strokovne šole. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CASSON, Herbert Newton 1995: *Umetnost govora*. Ljubljana: Pravljično gledališče (Zbirka Šola retorike, 2).
- CICERON, Mark Tulij, 2002: *O govorniku; trije pogovori o govorniku, posvečeni bratu Kvintu*. Ljubljana: Družina (Zbirka Sidro, 21).
- DE BONO, Edvard, 2006: *Lateralno razmišljanje*. Ljubljana: New Moment.
- DE BONO, Edvard, 1992: *Tečaj mišljenja*. Ljubljana: Ganeš.
- FAGANEL, Jože, 1984: *Pravorečje, iz cikla oddaj o glasoslovju za RAI*. Radio Trst.
- FAGANEL, Jože, 1986: Sinteza besedila in glasu, prispevek k oblikovanju nazora o govoru. *Maske* 2. 19–24.
- KOMPARE, Alenka, RUPNIK VEC, Tanja, 2006: *Kritično mišljenje v šoli*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- MARC, Darinka, TORKAR PAPEŽ, Katarina, 2006: *Kultura govornjene in zapisane besede ali Retorika za današnjo rabo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- MOLCHO, Samy, 1996: *Govorica telesa*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PEASE, Allan, 1986: *Govorica telesa*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PODBEVŠEK, Katarina, 2007: *Govorna interpretacija literarnih besedil v pedagoški in umetniški praksi*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije (Slavistična knjižnica, 11).
- POZNANOVIČ JEZERŠEK, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Sloveščina – splošna, klasična gimnazija*. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2012/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_slovenscina_gimn.pdf (Dostop: 10. 10. 2019).
- SENEGACNIK, Brane (ur.), 2001: *Lisija, Izokrat, Demostenes, Ciceron, Evmenij: Antologija antičnega govorništva* (poglavje Izokrat, Govor proti sofistom). Ljubljana: Študentska založba (Claritas).
- ŠKARIČ, Ivo, 1996: *V iskanju izgubljenega govora*. Ljubljana: Pravljično gledališče (Zbirka Šola retorike, 4).
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Besedilna fonetika. Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja. 533–554.
- VASILJEVIČ GIPPIUS, Sergej, 1980: *Gimnastika čutil*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega, 83).
- ZUPANČIČ, Nataša, 1995: *Dih in govor: mala šola diha in glasu*. Ljubljana: Pravljično gledališče (Zbirka Šola retorike, 3).
- ZUPANČIČ, Zdravko, 1994: *Mali vedež retorike: večina javnega govorjenja in nastopanja*. Ljubljana: Pravljično gledališče (Zbirka Šola retorike, 1).